

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

FARAGÓ TAMÁS

Bevezetés

1872-ben a magyar parlament eltörölte a céhrendszert. Bár a tudósok és politikusok hosszú idő óta vitatkoztak hátrányairól, mégis adminisztratív erőszakot kellett igénybe venni ahhoz, hogy megszűntessék a céheket, mert sok helyütt még a XIX. század második felében is erőteljes szervezetekként működtek. Éppen ezért talán nem meglepő, ha a céhekre vonatkozó levéltári forrásokat vizsgálva azt találjuk, hogy valójában számosan közülük a rendszer hivatalos megszüntetése után is tovább működtek: szokásaikat tovább gyakorolták, nyilvántartásaikat tovább vezették, csak nevüket változtatták meg és a hatóságok által kívánt adminisztrációs formákat vállalták fel. Mindez összefügg azzal a ténnyel, hogy jó néhány iparágban a kézművesség élet- és fejlődőképes maradt egészen a XIX. század végéig Magyarországon. Fentiek alapján nem biztos, hogy szerencsés, amikor az ipartörténészek kézművesiparra vonatkozó vizsgálataikat többnyire az 1870-es években a céhrendszer megszüntetésével zárják le, követve ezzel a politikatörténészek hagyományos korszakolását.

Hasonlóképp problémának tekinthető a kézművesek céhrendszerhez kapcsolódó vándorlásának kérdése, amely ugyancsak nem került eléggé a magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás fókuszába. Ez tulajdonképpen két párhuzamos folyamatot foglal magában: a külföldi kézművesek Magyarországra történő bevándorlását (vagyis egy végleges döntést), és a hazai kézműves legények vándorlását (amely ideiglenes jelenség volt). A kézműves legények céhszabályok által kötelezően előírt vándorlásáról (Wanderzwang) nagy mennyiségű forrásanyagunk van, amely gyakran mutat a Habsburg Birodalom nyugati (osztrák és cseh) tartományából érkezetteket. Magyarország ugyanis beletartozott abba a közép-európai övezetbe, ahol a különböző céhekhez és iparágakhoz tartozó kézműves legények folyamatosan körbevándoroltak (Domonkos 1991, Reininghaus 1988). Ez nem kis részben annak köszönhető, hogy városaink népességének, illetve kézműveseinek számottevő része maga is osztrák, német, illetve cseh-morvaországi eredetű volt.

A magyar ipartörténeti kutatás már sokat írt a Magyarországra történő ipari bevándorlás hosszú történetéről, amely a középkorig nyúlik vissza. A központi és megyei hatóságok lényegében az egész általunk vizsgált korszakban — a XVIII. században — könnyíteni próbálták a külföldi szakemberek Magyarországra való bevándorlását oly módon, hogy különböző adó- és jogkedvezményeket nyújtottak számukra, mivel az elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó társadalomban hiány volt képzett kézművesekben (Horváth 1871, Heckenast 1971). Alighanem ennek köszönhető, hogy már a török háborúk után érkező telepések első hullámában számos német és osztrák eredetű kézművest találunk. Élhetünk a gyanúperrel azonban, hogy itt tulajdonképpen két párhuzamos folyamatról van szó: a kézműves legények ideiglenes vándorlásáról és a külföldi kézművesek végleges letelepedéséről. A kettő gyakran összefonódott egymással, jobban mondva az előbbi a másikká alakulhatott át (Fata 1993/1994).

Érdekes és izgalmas feladat annak vizsgálata, hogyan kötődött ez a két kézművesvándorlási típus egymáshoz, és melyek voltak a vándorlók demográfiai és gazdasági-társadalmi jellemzői. Szerencsétlenségünkre egészen az utolsó évekig meglehetősen nehéz volt a két mozgalmat

¹ Az előadás első változata az Antwerpenben 1997. április 18–19-én rendezett céhtörténeti konferencián hangzott el angol nyelven. Mind az ott ismertetett eredmények, mind a jelenlegi kibővített változat a 18494. számú OTKA támogatás segítségével készült.

egymáshoz kötni. A kézműveslegények ideiglenes jellegű vándorlásának kutatása Magyarországon általában egyetlen céh forrásaira épített, és rendszerint egyetlen város és környezete egyetlen iparágára korlátozta látószögét (*Domonkos 1991*), amíg az általános és összefoglaló (be)vándorlástörténeti elemzések elsősorban a parasztságra koncentráltak, amely a társadalom meghatározó, létszámban legnagyobb rétege volt (*Eberl 1989, Wellmann 1980*). Igen fontos ezért a megfelelő szemlélet érvényesítése a vándormozgalmak kutatásában. Demográfiai szempontból a nagy tömegeket mozgó folyamatok a meghatározóak, társadalom- és gazdaságtörténeti szemszögből nézve azonban a bevándorlók tömegén belül egy társadalmi réteg fontossága nem minden esetben mérhető pontosan létszámán keresztül. Ugyancsak fontos megjegyezni azt, hogy a képzett ipari munkaerő bevándorlása nagyon hosszú folyamatot képez a magyar társadalom és gazdaság történetében, s a céhélethez hasonlóan nem fejeződött be a XIX. század második felében. Még az ország legfejlettebb településén, a fővárosban, Pesten is a kézművesek körülbelül negyede külföldi eredetű volt az 1869-es népszámlálás adatai szerint (*Kőrösi 1873*), s a speciális képzettségekkel rendelkező kézművesek bevándorlásának folyamata lassuló ütemben ugyan, de egészen az első világháború kezdetéig folyt.

Bevándorlók és kézművesek a magyar városokban az iparosítás előtti korszakban

A XVIII. század végén határozott különbség mutatkozik a városok és a vidék vándormozgalma között (lásd a mellékelt 1. táblát). A vándorlási mozgékonyosság a megyékben — vagyis a vidéken — alacsony színvonalú, és egyenlege az esetek többségében negatív. A falusi és mezővárosi népesség többnyire inkább a mezőgazdasági munkaerő ideiglenes helyváltoztatásával (aratási és pásztorvándorlások), valamint a házassági vándorlással (az exogámia mindennapi gyakorlatával) jellemezhető. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy Magyarország bizonyos megyéiben és általában a határterületeken viszonylag magas arányban találunk külföldieket. Utóbbi adatok minden valószínűség szerint rövid távú vándormozgalmat jeleznek, de mivel az adatok felvétele a vándorlók illetősége (a külföldi lakó- vagy születési hely) alapján történt, így a valódi hosszú távú nemzetközi mozgásokat tükröző adatoktól a határmenti vándorlások nem választhatók külön (*Faragó 1998*).

A városokban a vándorlások képe ettől eltér. A vándorlók számának nagysága, aránya és eredete alapján a városok vándormozgalmának öt különböző típusát különböztethetjük meg a XVIII. század végén:

- a, városok, amelyek nagy vándorlási mozgékonyssággal rendelkeznek mind a belföld, mind a külföld irányában (a fővárosok: Pozsony, Buda és Pest, és néhány nagyobb regionális központ);
- b, elsősorban intenzív nemzetközi vándormozgalmat mutató városok (főként dunántúli és határ- városok);
- c, elsősorban magas belső vándormozgalommal jellemezhető városok (Közép- és Kelet-Magyarország nagy- és kisvárosai);
- d, városok, melyeknek népessége az elvándorlás következtében fogyóban van (bányavárosok és régi kereskedelmi központok a Felvidéken, amelyek elsősorban a Szilézia elvesztése után hanyatlásnak indult Lengyelország felé irányuló közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak);
- e, alacsony szintű, vagy kimutatható vándormozgalommal nem rendelkező városok (kisvárosok a Felvidéken és nagy mezőgazdasági óriástelepülések Dél-Magyarország újratelepült részein).

A fő különbség mindazonáltal a városi és vidéki vándormozgalmak között időszakunkban nem a vándorlások irányában, hanem nagyságukban és összetételükben van. Az előbbi hatszor akkora a városokban, mint vidéken, és a kézművesek döntő szerepet játszanak benne, míg a falvak vándorlóit elsősorban az újonnan érkezett paraszt telepések, valamint a ki-be mozgó szolgák, pásztorok, vőlegények és menyasszonyok alkotják. Viszonylag pontos információkkal rendelkezünk arról a tényről, hogy a nyugatról jövő bevándorlók számottevő része kézműves

volt, vagy legalábbis rendelkezett valamilyen ipari gyakorlattal — a II. József uralkodása idején érkezett telepéseknek például negyven százaléka ebbe a kategóriába tartozott (*Kollega 1993*). A XVIII. századi ipari fejlődés egyik alapvető kérdése az, hogyan befolyásolta ez a tömeges nyugati eredetű bevándorlás a magyar kézművességet, céhrendszert, iparcikkipiacot, anyagi kultúrát és életmódot.

Mielőtt azonban elkezdenénk vándorló iparosaink adatainak elemzését, röviden jellemeznünk kell a magyar kézművesipar helyzetét a XVIII. század végén (lásd a mellékelt 2. táblát). Ha az ipari népesség számszerű demográfiai adatainak elemzésével szeretnénk foglalkozni, akkor a forráslehetőségek meglehetősen korlátok közé szorítják erőfeszítéseinket. A falusi és kisvárosi kézművesek számáról és arányáról nincs pontos adatunk, noha az minden valószínűség szerint alacsony lehetett. Semmi jele annak, hogy ebben az időben Magyarországon elindult volna egy protoindusztrializációs fejlődés. Minden valószínűség szerint a falusi népesség nagy része — mindenekelőtt a zsellérek — vegyes „családi gazdaságot” üzemeltetett, vagyis felváltva foglalkoztak mezőgazdasággal és háziiparral az évszaktól és a mezőgazdasági munkaterhelés nagyságától függően. Számos eszköz és árucikk — különösen az élelmiszerek (kenyér, hús, édességek és tésztafélék), a faeszközök, az egyszerűbb bútorok, öltözékek (munkaruhák), éppúgy, mint a legtöbb lakó- és gazdasági épület — egészen a XIX. század végéig, a XX. század elejéig háziipari termék volt.

Más szóval Magyarországon a XVIII-XIX. században a piacgazdaság, valamint a család- és a háztartásgazdaság között sokkal élesebb volt a különbség, a munkamegosztás sokkal alacsonyabb szinten működött, mint a fejlettebb, urbanizáltabb nyugat-európai központi területeken. Ennek a sajátos helyzetnek — mely általános jellemzője volt a kelet-közép-európai paraszttársadalmaknak — számos következménye volt. Először is csak a városokban lehetett viszonylag széles körű kézműipari áruválasztékot találni. A vidéken mások voltak azok az áruk és eszközök, amelyeket adtak-vettek, használtak és cseréltek a mindennapok során. Mai szemzőgből nézve utóbbiak sokkal közelebb álltak a népművészeti, mint a kézműipari termék kategóriájához. Ellenben a városi központokban a korabeli európai látogató nagyjából ugyanazokat az árucikkeket, ugyanazt a divatot és ugyanolyan (vagy legalábbis hasonló) iparszerkezetet talált, mint Észak- és Nyugat-Európában. Gyakran az árucikkek termelői is ugyanazt a nyelvet beszélték, ugyanott nyerték képzettségüket és ugyanazokról a területekről származtak. Más szavakkal azt mondhatjuk tehát, hogy Magyarországon a városok és a vidék piaci viszonyai — éppúgy, mint fogyasztási szokásaik és fogyasztási cikkek — egymástól viszonylag eltérőek voltak egészen a XX. század elejéig. E helyzet második következménye úgy fogalmazható meg, hogy a képzett kézművesek gyakorta egy viszonylag szűk vásárlói piac nyomása alatt éltek és dolgoztak, mivel a városi népesség (a piac) éles konkurencia-harcot váltott ki az ipari termelők, illetve a termelők és kereskedők (importőrök) között. Hosszú ideig ezek a körülmények tették életképessé a kereslet és kínálat viszonyait szabályozó céheket és támasztották alá szerepük fontosságát. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy egyrészt számos város társadalma már viszonylag korán alkalmazta a német típusú céhrendszert Magyarországon, másrészt a városi vezetők és a megyei nemesség véleménye már a XVIII. század elején is élesen különbözött az ipari bevándorlás támogatása vagy ellenzése tekintetében. (*Heckenast 1971*).²

A szabad királyi városok kézműipari népességéről az első viszonylag pontos adatot az 1777. évi lélekösszeírás szolgáltatja számunkra. Ezek szerint a városokban körülbelül 15 ezer kézműves mester dolgozott 13 ezer legénnyel és 5 ezer inassal együtt körülbelül ezer céh szervezeti keretében. A számok azt mutatják, hogy bizonyos iparágak (ruházati, és kisebb mértékben a textil- és élelmiszeripar) éppúgy, mint bizonyos városok (elsősorban a fővárosok — Pest, Buda, Pozsony — és a dunántúli városok) gazdasági élete már viszonylag elég fejlett volt, míg más iparágak (vegyi-, papír-, kerámia- és gépipar) és a távolabbi régiók (Kelet-Magyarország és

² A magyarországi céhkataszter (*Éri—Nagy—Nagybákai 1976*) és az 1777. évi lélekösszeírás összesítője alapján. A hiányzó adatokat az 1782. évi lélekösszeírásból egészítettük ki. (Mindkettőt lásd *Thirring 1901*).

Erdély) visszamaradtak (2. tábla). A korabeli összeírások szerint a kézművesek többsége egyedül dolgozott, csak az építőipari és fémipari mesterek rendelkeztek viszonylag nagyobb számú segéderővel. Céhekbe mindenekelőtt a ruházati, textil- és bőripar szerveződött — bizonyára ezek dolgoztak a legnagyobb piaci nyomás közepette, s talán a vásárlóerő és vásárlói szándék itt hiányozhatott a leginkább. Ezzel szemben más iparágak és bizonyos régiók — elsősorban Kelet-Magyarország és általában a vidék — szinte egyáltalán nem mutat céhes szerveződést.

Nincs pontos információnk arról, hogy a teljes ipari népességen belül mennyien születtek külföldön. *Heckenast Gusztáv (1994)* becslése szerint a korábban török megszállás alatt álló területeken található kézművesmesterek több mint fele idegen származású bevándorló volt (elsősorban a Habsburg tartományokból érkeztek). Egy 1785-ben készült jelentés szerint a déldunántúli mezővárosok kézműveseinek kb. negyedrésze volt külföldi eredetű (*Bácskai 1975, Taba 1976*), egyes iparágakra vonatkozó forrásaink azonban még ennél is magasabb értékeket mutatnak. Az 1770-es évek végén például az ácsok háromnegyede, a kőművesek kétharmada külföldről származott (lásd a mellékelt I. ábrát).³ Természetesen tudjuk, hogy az iparosok származása iparágak szerint erőteljes eltéréseket mutathat (*T. Mérey 1995* vö. *Reininghaus 1988*), és bizonyára a sajátos magyar mesterségek (tímár, csizmadia, szűcs) esetében éppúgy, mint az alapvető helyi ipari tevékenységet folytatók (például kovács, mészáros) között — melyek szinte minden egyes településen megtalálhatók — az idegen származásúak aránya sokkal alacsonyabb lehetett. Fentiekből következően izgalmas lehetőség, ha a bevándorlási mozgalmak hatását és lehetőségét elemezni tudjuk olyan források segítségével, amelyek egységesen készültek és lefedik a teljes vándorló népességet — szemben azokkal a térben, időben és mesterségek szerint szórt adatokkal, amelyeket az egyes mesterségek és céhek vándorlóiról kaptunk az eddigi kutatások alapján.

Külföldi eredetű kézműves legények néhány magyarországi városban 1788-ban

Jelen elemzés alapvető forrását azok az idegenekről szóló jegyzékek képezik, amelyeket a helyi hatóságok készítettek II. József uralkodása alatt 1788 és 1789 folyamán. E források az összeírási utasításoknak megfelelően tartalmazzák az idegenek nevét, korát, születési helyét, testmagasságát, foglalkozását, szüleinek életben létét.⁴ Ugyanakkor a szóban forgó összeírások rendelkeznek azzal az előnnyel, hogy egy adott megye vagy város minden idegenét feljegyzik egy adott időpontban foglalkozásuktól függetlenül. A hagyományos céhtörténeti források — a céhes

³ Országos Levéltár, Kancelláriai Levéltár (A 39, No 2614/1780. Kőműves és ács legények és inasok 1780. évi összeírása. A hivatalnokok által készített országos összegzés valószínűleg korábban, 1778–1779-ben gyűjtött adatokra épül.

⁴ A Helytartótanács népszámlálási ügyosztályán (OL C87, Departementum conscriptionale) megőrzött jegyzékek egyik alapvető célja a katonának alkalmas idegen eredetű férfiak összeírása és nyilvántartása volt, ugyanis nevezettek korábban könnyen elkerülhették a katonai szolgálatot, mivel — idegenek lévén — a helyi hatóságok nem sok figyelmet fordítottak rájuk. Ez az oka annak, hogy az összeírásban szerepelnek a magasságra, egészségi állapotra, foglalkozásra, valamint a szülők (elsősorban az apa) életben létére vonatkozó kérdések. Utóbbi azért volt fontos, mert a család kenyérkeresője felmentést kapott a katonai szolgálat alól — éppúgy, mint a hadsereg ellátásához fontosnak tekintett szakmák művelői. Természetesen ennek a forrásnak is — mint a legtöbb iparosodás előtti korszakból származó levéltári anyagnak — pontossága, részletessége egyenetlen. A jegyzékek elsősorban azokra a korcsoportokra összpontosították figyelmüket, amelyek a hadsereg szempontjából fontosak voltak, így a 40 év felettiek aránya sokkal alacsonyabb annál, mint ahogy az elvárható lenne. Éppígy hiányos a nem osztrák eredetűek (elsősorban a Német-Római Birodalomból származók) aránya — lehetséges, hogy ők nem állhattak be minden további nélkül a Habsburg-katonaság sorai közé. Nem jelzik a források női családtagok vagy női kézművesek létezését sem, de az bizonyára nem zavarja meg túlságosan az ipari munkaerő szerkezetéről alkotható képünket. A nők aránya a kézművességben és a gyáriparban még az olyan nagyvárosokban is, mint Budapest, csak a XIX. század végén indult növekedésnek, kevés nő lépett ki a közférába munkavállalási célból a XVIII–XIX. században, s aki kilépett, az többnyire nem iparral foglalkozott, hanem cseléd vagy kiskereskedő lett.

mesterek, legények és inasok jegyzékei, a vándorlók nyilvántartása, a szegődtetési könyvek, a szabaduló levelek és a vándorkönyvek — egymástól meglehetősen különböző időpontokban készültek, mindig csak egy városra vonatkoztak, és azon belül is csak egy bizonyos szakmára vonatkozó adatokat adtak meg. Az utóbbiak ráadásul — mint ahogy azt már korábban említettük — mind a kézműveslegények száma, mind közöttük a látogatók, idegen származásúak és helyi eredetűek aránya tekintetében meglehetősen különböztek egymástól foglalkozásonként. Az általunk elemzett jegyzék ezzel szemben egy adott időszak mindenféle kézművesét tartalmazza, így előadásunkban 8 város 652 személyét tudjuk elemezni. Ez a szám kb. kétharmadát teszi ki az összes összeírt idegennek (lásd a mellékelt 3. táblát).

A külföldi kézművesek többsége a középső és nyugati Habsburg tartományokból érkezett, nagyjából egyforma arányban (27-28 százalék) cseh, morva, illetve osztrák eredetűek (lásd a mellékelt 4. táblát). Az osztrák birodalom keleti és déli tartományaiából származók — Szilézia, Galícia, Erdély, Karintia, Krajna és Horvátország — törpe kisebbséget képeztek. A németországi születési helyű bevándorlók száma szintén nagyon alacsony volt, bár ebben az esetben feltehető, hogy néhol hiányosan jegyezték fel őket.⁵ A kézművesek bevándorlásának fő iránya azonban ezzel együtt is egyértelmű. Részletesebben megnézve születési helyeiket figyelemre méltó jelenség, hogy milyen ritkán kerültek említésre közöttük olyan nagyvárosok, mint Bécs, Graz, Linz, Prága vagy Brünn. A bevándorlók túlnyomó része a nyugati Habsburg tartományok kisvárosaiból és falvaiból érkezett a magyarországi városokba. Úgy tűnik, mintha az említett nagyvárosok kézművesei más, nem közép-kelet-európai területeket választottak volna vándorlásuk céljául a XVIII. század végén.

A vizsgált magyarországi városokban összeírt külföldi eredetű kézművesek túlnyomó többsége — több mint 80 százaléka — kézműves legény volt, 12 százalék inas, és mindössze 6 százalék az az eset, ahol a státus megjelölése hiányzik (4. tábla). Az inasok alacsony aránya csodálkozásra készíthet. Az első pillanatban arra enged következtetni, hogy az összeírt idegenek számottevő része ideiglenes vándorló lehetett, ugyanis az inasoknak nem volt vándorlási kötelezettségük, különösen nem Erdélyben és Galíciában, ahol a céhrendszer sem volt túlságosan fejlettnek mondható.⁶ Mindez persze csak feltételezés. Elemzett forrásunk talán legfeltűnőbb hiányossága ugyanis az, hogy nem tudjuk egymástól megkülönböztetni a letelepedési szándékkal érkezőket (azokat a személyeket, akik azzal a végleges döntéssel érkeztek összeírásuk helyére, hogy új egzisztenciát alapítsanak) a kötelező vándorútjukat töltő kézműves legényektől.

Az idegenek életkor szerinti adataira tekintve (lásd a mellékelt II. ábrát) azt látjuk, hogy a külföldi származású kézművesek korszerkezete viszonylag fiatal. Átlagos életkoruk valamivel kevesebb, mint 24 év, mindössze 12 százalékuk idősebb 30 évnél. Az inasok életkora nem áll túlságosan messze a legényekétől: átlagos életkoruk 19,8 év, kereken 52 százalékuk 20 évnél idősebb. A legények átlagos életkora 24,2 év, döntő többségük, 73 százalékuk 20 és 30 év közötti. Ez az adat lényegesen idősebb korszerkezetet mutat annál, mint amit *Helmut Bräuer* (1982) regisztrált Chemnitz városában a vándorló kézműveslegények között az 1820-as években.⁷ Nem látszik lényeges különbség sem a különböző helyekről származó, sem a különböző iparágakhoz tartozó kézművesek korszerkezete között. (Talán a kerámia-, építő- és faiparban foglalkoztatottak esetében tapasztaljuk a valamivel idősebbek magasabb arányát.)

⁵ Összevetve adatainkat az 1787. évi népszámlálás nem osztrák eredetű külföldijeinek számával Debrecen kivételével minden elemzett városban nagy különbséget tapasztalunk a két adat között. Összességében azonban a Habsburg tartományokból érkezők dominálnak előbbi, pontosabb forrásunk szerint is.

⁶ Adatainkkal egybevág, hogy *Bácskai Vera* szerint (1996) Buda fővárosban a XIX. század közepén az idegen származásúak aránya mindössze 4-8 százalékát tette ki az összes kézműves inasnak.

⁷ *Helmut Bräuer* (1982) úgy találta, hogy az 1820-as években Chemnitzben a vándorló kézműves legények átlagos életkora 21,8 év, és csak 30 százalékuk 20 és 30 év közötti, míg pontosan 60 százalékuk 20 évnél fiatalabb volt. E kézművesek egy része tehát nemhogy a Magyarországon összeírt külföldi eredetű kézműves legényeknél, hanem az inasoknál is fiatalabb. (Utóbbiak esetében elemzett városainkban csak az inasok 47 százaléka volt 20 évnél fiatalabb.)

Forrásainkban még egy sajátos demográfiai információt találunk: a szülők életben léteire vonatkozót. Ez azt a benyomást kelti, hogy a kézműves népesség halandósága nem lehetett az átlagosnál rosszabb — 30 éves koruk körül több mint 70 százalékuknak még volt életben lévő szülője (*lásd a mellékelt III. ábrát*). Mindez úgy is lefordítható, hogy a legtöbb esetben biztos, hogy nem a szétbomlott család állt a migrációs mozgás hátterében, hanem más motívumok, feltehetőleg gazdasági vagy karrier-célok mozgathatták őket.

Ha már a családi viszonyokat említettük, meg kell jegyeznünk, hogy az összeírt kézművesek túlnyomó többsége nem volt házas. Mindössze három házast említenek Eperjes városában az idegenek között. Természetesen a nem házas állapot ebben az időben bizonyára nem jelentett magányosságot. Bár nincs adatunk az összeírt kézművesek háztartási körülményeiről, az egykori Magyarország család- és háztartásszerkezetének kutatása során szerzett tapasztalataink alapján feltételezhetjük, hogy a többségük a mester családjával együtt élt. Ehhez hozzátehetjük, hogy egy kézművesműhelyben gyakran több legény található. Győr városára vonatkozó adataink alapján — itt következetesen feljegyezték azt a házszámot is, amely alatt az idegenek éltek (*lásd a mellékelt 5. táblát*) — úgy becsülhetjük, hogy az újonnan jöttek kb. negyede egy másik idegennel lakott és dolgozott együtt. Azt nem tudjuk, hogy ezen kívül magyarországi származású inasok és legények tartózkodtak-e velük együtt ugyanabban a háztartásban, de feltételezhető. Sőt az sincs kizárva, hogy ennél még népesebb és még bonyolultabb szerkezetű kézműves háztartások is léteztek.⁸

Iparágak szerint elemezve a bevándorolt idegeneket azt látjuk, hogy relatív többségük (35 százalékuk) a ruházati iparban dolgozott. A következő csoportot (11-13 százalék) a fém-, fa- és élelmiszeriparban dolgozó kézműveslegények alkotják. Az összes többi iparág részaránya csak 30 százalékot tett ki (*lásd a mellékelt 6. táblát*). Ha az iparági szerkezetet származási helyek szerint bontva vizsgáljuk, akkor csak kis különbségeket látunk: a Morvaországból származók között viszonylag nagyobb az építőiparban dolgozók aránya, míg a csehek esetében az élelmiszeriparban dolgozók, az osztrákok esetében a gép- és faiparban dolgozók aránya haladja meg az átlagot. A különbségek sokkal élesebbé válnak azonban, ha az inasok és legények foglalkozási szerkezetét vetjük össze egymással. A fent leírt általános szerkezet a legényekre jellemző. Korábban már említettük, hogy összességében a teljes külföldi származású iparos népesség 80 százalékát a legények tették ki. Utóbbiak iparági megoszlásával szemben az inasok esetében a vezető iparágak a közel 40 százalékos súlyú élelmiszer- és a 22 százalékos súlyú építőipar.⁹ Fentiekből következően a Magyarországra bevándorló kézműveseknek nemcsak foglalkozási, hanem státusz szerinti szerkezete is sajátos volt ebben az időben.

Ha összehasonlítjuk elemzett városaink külföldi kézműveslegényeinek 1788. évi foglalkozási szerkezetét az 1777. évi adatokkal (mely az összes magyarországi szabad királyi városban foglalkoztatott kézműves legényre vonatkozik), akkor azt látjuk, hogy a textil-, élelmiszer- és mindenek felett az építőiparban dolgozók száma alacsonyabb, a ruházati- és fémipari szakmában foglalkoztatottak aránya pedig magasabb az idegenek jegyzékében (*lásd a mellékelt 7. táblát*). Ellenőrizve az egyes szakmákat további, érdekes jelenségeket tapasztalhatunk: egyes speciális szakmákban — még a viszonylag alulrepräsentált iparágakon belül is — a bevándorlók szerepe rendkívül fontosnak tűnik. Például amíg az általunk vizsgált településeken az összeírt külföldi eredetű kézműveslegények aránya mindössze 4 százalékát teszi ki az 1777-ben az összes városban összeírtnak, addig az üvegesek, órásk, orgonaépítők, nyergesek, nyomdák-

⁸ Természetesen a bonyolult összetételű kézműves háztartások létezésének voltak bizonyos korlátai — a magyarországi városi kézműves háztartásokban összeírt legények és inasok átlagos száma 1777-ben mindössze 1,2 fő volt, vagyis — különösen a kisebb városokban — a tipikus inkább az egy segéderővel rendelkező kézműves háztartás lehetett.

⁹ Lehetséges persze, hogy az élelmiszeriparban dolgozó inasok száma számítási hiba következménye. A péklegények és a molnárlegények esetében ugyanis elnevezésük alapján nem állapítható meg világosan, hogy legények vagy inasok voltak. Ennek ellenére biztos azonban, hogy a ruházati iparban foglalkoztatottak aránya az inasok között határozottan alacsonyabb, mint a legények között.

szok és tükészítők között — nem is említve a sörfőzőket — ez az arány jóval meghaladja a 10 százalékot. Mindez megerősíthet egy olyan feltételezést, hogy az elemzett „idegenek jegyzéke” nem kizárólag az ideiglenes vándorútjukat töltő legények adatait rögzítette, hanem számottevő mértékben magában foglalt letelepült, illetve letelepülési szándékkal érkezett kézműveseket is. Erre utal az a tény, hogy kifejezetten azok a mesterségek felülreprezentáltak a vándorlók között, amelyek viszonylag ritkábbak Magyarországon. (Feltehetőleg nem lett volna túlságosan sok értelme annak, hogy külföldről olyan mesterségek kézműveslegényei érkezzenek tanulási célból Magyarországra, mely szakmák itt nem tekinthetők túlságosan fejlettnak.) A letelepülési szándékra utalhat az összeírtak korábban említett viszonylag idősebb életkora is.

4. Összegezés

Elemzésünk szempontjából alapvető kérdés az, hogyan és mit reprezentálnak adataink. Az idegenek összeírásában szereplők száma összességében 3 százalékát teszi ki az 1777–1782 között Magyarországon összeírt kézművesinasoknak, és 6 százalékát a kézműveslegényeknek. Ez nem túlságosan magas, de véleményünk szerint már egy elfogadható arányt képez. Vagyis ha feltételezéseink korrektek, akkor viszonylag használható mennyiségű adatunk van az idegen eredetű kézművesekről. Sajnos arról azonban nincs, hogy közülük mennyi az, aki vándorútját tölti és mennyien érkeztek letelepedési célból. Ebben a pillanatban erre nézve nem látunk más megoldást, mint azt, hogy el kell végezni néhány szálláskönyv (Herberg Buch) adatainak statisztikai elemzését és összevetését az általános idegenjegyzékekkel, különösen az ország középső és keleti részére vonatkozóan. (A nyugati területekre nézve már rendelkezünk bizonyos adatokkal *Domonkos Ottó* (1991) munkája eredményeképpen.) Természetesen kérdéses lesz az utóbbi adatok reprezentativitása — nehezen hasonlíthatók össze egymással a különböző városokban található, eltérő szakmákat magukban foglaló céhek adatai —, de jelen pillanatban nem látszik más út.

Egy másik, előbb-utóbb megválaszolandó kérdés a magyarországi kézművesek kivándorlására vonatkozik. Rendelkezésünkre áll néhány olyan idegen jegyzék, mely a szomszédos osztrák tartományokban található magyar eredetű idegeneket tartalmazza. Ha elemezni tudjuk ezeket a forrásokat — ez a munka folyamatban van —, akkor talán meg tudjuk ragadni az Ausztriába vándorló magyar kézműveslegények problémáját. (A fenti összeírások bizonyára elsősorban vándorló kézműveslegényeket és nem kivándorlókat tartalmaznak — nem nagy a valószínűsége annak, hogy a XVIII. században a nálunk iparilag-társadalmilag jóval fejlettebb Ausztriában egy Magyarországról történő „ipari agyelszívási folyamat” működött.) Az ipari migrációs folyamatok elemzése során természetesen tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy a vándorló kézműveslegények nagy része vagy csak Magyarország határai között mozgott, vagy el sem távozott képzésének színteréről, ugyanis számos céh és mesterség nem erőltette, illetőleg nem írt elő vándorlási kötelezettséget (*Dóka 1979*).

Hogyan fogalmazhatjuk meg a vándorló és betelepülő kézművesek általános jellemzőit ebben a pillanatban? Az idegen származású kézművesek eddig becsült aránya meglehetősen magas — a szerzők általában 50 százalék körüli nagyságról beszélnek —, de a mi értékeink lényegesen alacsonyabbak (*lásd a mellékelt IV. ábrát*), inkább valahol egy 5 és 20 százalék közötti arányt valószínűsítene.¹⁰ Feltehetően azok a szerzők, akik a magasabb becsléseket adták, olyan szakmákkal, illetőleg olyan régiókkal foglalkoztak, amelyek tipikus bevándorlási célul szolgáltak a külföldieknek.¹¹ Természetesen itt is hangsúlyoznunk kell, hogy egy iparág gazdasági és

¹⁰ Ez hasonló ahhoz az arányhoz, amelyet az osztrák és német városok mutatnak ebben az időben (*Ehmer 1997*).

¹¹ A leggondosabban elemzett terület Nyugat-Dunántúl és az újratelepült dél-dunántúli területek. Mind a két esetben a kézművesek és általában a lakosság jelentős része német vagy osztrák eredetű volt. (Az utóbbi régiót az egykorúak „Schwäbische Türkeinek” nevezték az újonnan érkezett német eredetű telepesek magas aránya miatt.)

technikai jelentősége nem azonos a benne foglalkoztatottak számszerű adatainak súlyával, mint ahogy az egyes régiók értékei sem azonosíthatók az országos átlaggal.

A vándorló kézműveslegények regionális megoszlására vonatkozóan csak szórt adatok állnak rendelkezésünkre. Ezek azt mutatják, hogy kb. 40-50 százalékuk az osztrák tartományokból Nyugat-Magyarországra vándorol, és mindössze 10 százalék az, amelyik Kelet-Magyarországra megy. Ezek az eredmények elfogadhatónak tűnnek — az utóbbi területeken sokkal kevesebb céh működött (és még kevesebb ember tudott németül beszélni) —, mindazonáltal lényegesen több esettanulmányra van szükségünk ahhoz, hogy ebben a kérdésben pontosabb, adatokkal jobban alátámasztható következtetésekre juthassunk. Tény mindenestre, hogy mind az ipari fejlettség, mind a vándormozgalmak szempontjából már a XVIII. század végén is megfigyelhető Magyarországon a keleti és nyugati területek különbsége.

Ebben a pillanatban nincs megfelelő információnk az ideiglenesen vándorló kézműveslegények foglalkozási szerkezetéről, mert hiányoznak az ide vonatkozó elemzések. Ugyancsak lényegesen pontosabb ismeretekkel rendelkezünk általában a bevándorlók demográfiai jellemzőire (kor, családi állapot), mint a vándorló kézműveslegényekére. Nem eléggé ismert a kézműves háztartások szerkezete sem — más szavakkal a kézműveslegények és inasok pozíciója és helye a mester háztartásában és otthonában —, ezen a téren még ugyancsak további vizsgálatok látszanak szükségesnek. Vagyis leírásunk kérdőjelekkel teli, de úgy véljük, hogy legalább már fel tudjuk tenni a fontosnak tűnő kérdéseket.

A korszakban a vándormozgalmakhoz szorosan kapcsolódtak társadalmi mobilitási folyamatok is. Adataink szerint a XVIII. század folyamán észlelhetők annak jelei, hogy a bevándorlók előtt kezdtek lezárulni a felfelé mobilitás, ezen belül a Magyarországon könnyűszerrel mesterré válás csatornái: a városi vezetőségek, melyeket a helyi céhek befolyásoltak, egyre gyakrabban elleneztek új kézművesek bevándorlását. Ennek ellenére voltak ritkán, kevesek által művelt ipari foglalkozások Magyarországon, és voltak olyan városok, olyan régiók, amelyek kézművessége nem szerveződött céhekbe. Más szavakkal sem a bevándorlás, sem a felfelé mobilitás magyarországi lehetősége nem zárult le teljesen még a városokban sem — nem is beszélve a vidékről — az általunk vizsgált időszakban. A XIX. század végéig maradtak nyitva mobilitási csatornák az olyan idegenek számára, akik a földrajzi mozgás révén társadalmi emelkedéshez kívántak jutni. Noha e lehetőség bizonyára csökkent az idők folyamán, de még a céhrendszer végén is nagyarányú volt az idegen eredetű kézművesek aránya. Sajnos nincs információnk arról, hogy mekkora közöttük azok részaránya, akik nyugatról már mesterként érkeztek Magyarországra — de hogyha mindazokat a bevándorlókat, akiket státus nélkül írtak össze forrásainkban, mesternek tekintjük (vagyis az összesnek 6 százalékát), az újonnan jöttek túlnyomó része a XVIII. század végén akkor is csak kézműveslegény státusúnak mondható, vagyis a felfelé mobilitás reménye minden bizonnyal jelentős szerepet játszott vándorlási döntésük meghozatalában.

Ha Magyarország egykorú ipari térképére tekintünk, akkor egy kevésbé céhbe szerveződött, technológiailag visszamaradottabb keleti régiót állíthatunk szembe egy sokkal fejlettebb Nyugat-Magyarországgal, melyet már a XVII—XVIII. században is át- meg átszött az osztrák hatás, és lényegében ekkorra a németül beszélő kézműves univerzum perifériájává vált. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy noha a bevándorlóknak elméletileg sokkal jobb lehetőségeik voltak új egzisztencia megalapozására Kelet-Magyarországon, mint az ország középső és nyugati részén, mindazonáltal nincs túlságosan sok arra vonatkozó adatunk, hogy ezzel a lehetőséggel ténylegesen éltek volna. Valószínűleg a nyelvi és kulturális határok túl erősek, ismereteik és személyi kapcsolataik pedig túl gyengék voltak ahhoz, hogy ezekbe a régiókba telepedjenek, kivéve néhány kis szász szigetet Szepesben és Erdélyben.

Általánosabban fogalmazva: Magyarország ipartörténetében gyakran nem tudunk világos határokat vonni a mobilitás és a migráció, illetőleg a vándoréveit töltő és letelepedni szándékozó migráns között. Nem kizárt azonban, hogy ezeket a különbségeket maguk az érintettek sem

foglalmazták meg. Ugyanilyen fontos az a tény, hogy bizonyos esetekben megfigyelésünk szerint az országok, a régiók, a társadalmak határai különbözőek gazdasági, politikai és kulturális értelemben csakúgy, mint a demográfiai folyamatok szemszögéből nézve. (A németül beszélő kézművesek világának területi kiterjedése például sokkal közelebb volt a kulturális, mint a politikai határokhoz egészen a XIX. század végéig.) Más szavakkal: még hogyha egy vándorlási döntést gazdasági motívumok meg is alapoztak, politikai szervezetek engedélyeztek, sőt bátorítottak, tényleges véghezvitelét akkor is számottevő mértékben befolyásolták a különböző megszokások és kulturális tényezők. Mindezeket a jövőben a demográfiai elemzéseknek is jobban figyelembe kell venniük.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bácskai Vera 1975 A város és társadalma a XVIII. században. In *Kanyar József* (szerk.) Kaposvár, Várostarténeti tanulmányok. Budapest, 139–180. p.
- Bácskai Vera 1996 Karrier-migránsok. A pesti és budai kézművesinasok összetétele. In *Fons* (3) 3. sz. 335–357. p.
- Bräuer, Helmut 1982 Gesellenmigration in der Zeit der industriellen Revolution. Karl-Marx-Stadt, Stadtarchiv. 99 p.
- Dóka Klára 1979 A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872). Budapest, Akadémiai Kiadó, 237 p.
- Domonkos Ottó (szerk.) 1991 Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó, 822 p. (Magyar Néprajz 3.)
- Eberl, Immo (bearb.) 1989 Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Sigmaringen, Jan Thorbecke. 328 p.
- Ehmer, Josef 1997 Guilds in eighteenth and nineteenth century Austria. (Paper presented for the Guilds, Economy and society workshop held in Antwerpen, 18–19 April 1997.)
- Éri István — Nagy Lajos — Nagybakai Péter (szerk.) 1975–1976 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának kataszttere. Budapest, 2. kötet.
- Faragó Tamás 1998 A máig élő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). In *Demográfia* (41) 1. sz. 7–38. p.
- Fata, Marta 1993/94 Überlegungen zur Geschichte der Gesellenwanderungen im 19. Jahrhundert: Anhang einer Fallstudie. In *Südostdeutsches Archiv* (36–37) 64–83. p.
- Heckenast Gusztáv 1971 Magyarország ipara 1726-ban. (The industry of Hungary in 1726.) In *Történelmi Szemle* (14) 3–4. sz. 320–329. p.
- Heckenast Gusztáv 1994 Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században. In *Századok* (128) 1. sz. 91–101. p.
- Horváth Pál 1871 Nemzetgazdasági elvek a 18. és 19. században tartott országgyűlési munkálatokból kivonva. Pest.
- Kollega Tarsoly István 1993 Német bevándorlók II. József korában. In *Történelmi Demográfiai Füzetek* (12) 33–55. p.
- Kőrösi József 1871 Pest szabad királyi város. A népszámlálás és népleírás eredményei az 1870-diki évben. Pest, Ráth, 344 p.
- Mérey Klára, T. 1995 A külföldi iparosok beköltözésének hatása a gazdasági életre Magyarország délnyugati részén a 18. században. In *Világtörténet Ősz–Tél* sz. 26–35. p.
- Reininghaus, Wilfried 1988 Wanderungen von Handwerkern zwischen hohem Mittelalter und Industrialisierung. Ein Versuch zur Analyse der Einflussfaktoren. In *Jaritz, Gerhard — Albert Müller* (Hg.) Migration in der Feudalgesellschaft. Frankfurt/M–New York, Campus Verl. 179–215. p. (Ludwig-Boltzmann-Institut für Historische Sozialwissenschaft: Studien zur Historischen Sozialwissenschaft 8.)
- Taba István 1976 Mohács ipara és kereskedelme 1786-ban. In *Baranyai Helytörténetírás* 187–204. p.
- Thüring Gusztáv 1938 Magyarország népessége II. József korában. Budapest, MTA 192 p.
- Thüring Gusztáv 1901 Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. In *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (8) 332–333. p.
- Wellmann Imre 1980 Die erste Epoche der Neubesiedlung Ungarns nach der Türkenzeit (1711–1761). In *Acta Historica* (26) 241–307. p.

1. tábla Vándorlási arányszámok a vándorlók származása szerint (1787)

Az összeírás helye	A jelenlevő idegenek aránya a jogi népességhez viszonyítva			
	Vándorló/ezer fő			összesen
	magyarországi ^{a)}	külföldi		
		férfi	nő ^{b)}	
Megyék	4,56	1,53	0,24	6,33
Városok	23,00	15,06	2,79	40,85
Magyarország összesen	5,60	2,30	0,39	8,29

Forrás: Thirring 1938. után számítva.

^{a)} Nem ismeretes sem a nemek szerinti megoszlás, sem a nők összeírásának pontossága.

^{b)} Összeírásukat hiányosan hajtották végre. (Számos törvényhatóságban nem adták meg a nőkre vonatkozó adatokat).

2. tábla A városi kézművesség jellemzői a 18. század végi Magyarországon (1788)

Fejlettségi szint	Vállalkozások száma	Segéderők száma	Regionalitás	Céhesedés szintje ^{a)}
	(iparág)			(iparág)
Kiemelkedő	ruházati	építő	Pest, Buda, Pozsony	ruházat
Átlag feletti	textil és élelmiszer	papír és fémfeldolgozó	dunántúli városok	bőr, textil
Átlagos	bőr, építő, agyag, fa és fémfeldolgozó	összes többi iparág	Felvidék, Alföld, Horvátország	építő, élelmiszer ^{b)} , fa
Elmaradott	műszer, vegyi, papír és sokszorosító		Kelet-Magyarország, Erdély	összes többi

Forrás: Faragó 1998.

^{a)} Függ a regionalitástól is — az ország keleti és déli fele később és kisebb mértékben "céhesedett", mint Nyugat Magyarország és a Felvidéki városok.

^{b)} Mesterségtől függően erős eltérések.

3. tábla Külföldi bevándorlók összetétele néhány magyarországi városban (1788)

Városok	Kézműves	Szolga	Tanuló	Egyéb	Összesen	N	Városok közötti megoszlás ^{a)} , %
	százalék						
Debrecen	50,0	20,8	9,7	19,5	100,0	72	7,2
Nagyvárad ^{b)}	47,9	31,9	4,2	16,0	100,0	119	14,0
Kassa	52,7	19,8	8,8	18,7	100,0	91	9,1
Sáros megyei városok ^{c)}	63,2	15,8		10,5	100,0	38	3,8
Győr ^{d)}	89,3	(3,9)	(—)	8,8	100,0	102	10,3
Pozsony	69,3	10,8	7,3	12,6	100,0	574	57,6
Összesen	65,5	14,4	6,6	13,5	100,0	996	100,0
N	652	143	66	135	996		

Forrás: Szerző számításai

^{a)} A vizsgált városok adatainak százalékában.

^{b)} A várossal összenőtt településekkel (Váradolaszi és Váradvelence) együtt

^{c)} Eperjes, Bártfa és Kísszeben együttes adata. (Az esetek kerekén 90 százalék: Eperjesre vonatkozik.)

^{d)} A szolgákat és tanulókat nagyrészt kihagyták a összeírásból.

4. tábla Az idegen illetőségű kézművesek megoszlása eredetük és státusuk szerint (1788)^{a)}

Eredet	Legény	Inas	Ismeretlen státusú	Összesen	N	Földrajzi eredet szerinti megoszlás ^{b)} , %
	százalék					
Ausztria	74,5	15,9	9,6	100,0	157	27,9
Csehország	92,3	6,4	1,3	100,0	156	27,7
Morvaország	81,7	9,8	8,5	100,0	153	27,2
Szilézia ^{c)}	76,9	7,7	15,4	100,0	13	2,3
Erdély	76,0	24,0		100,0	50	8,9
Galícia	72,2	16,7	11,2	100,0	18	3,2
Egyéb ^{d)}	81,3	6,2	12,5	100,0	16	2,8
Összesen	81,7	11,9	6,4	100,0	563	100,0
N	460	67	36	563		

Forrás: Szerző számításai.

^{a)} Győr város adatai nélkül — ehelyütt az idegenek státusát nem írták össze.

^{b)} A megoszlás nagyság- és sorrendjében akkor sem változik, ha Győr város adatait is figyelembe vesszük. (Utóbbi idegen származású iparosai 2 fő sziléziai származású kivételével nagyjából hasonló arányban jöttek az osztrák tartományokból, illetve Cseh- és Morvaországból.)

^{c)} Sziléziával együtt.

^{d)} Karintia, Krajna, Horvátország, Német Birodalom, Milano.

5. tábla Győr város idegen kézműveseinek megoszlása lakóhely (házszám) szerint (1788)

Az összeírás helye	Egyedül	Ketten	Hárman	Összesen házszám	Kézműves
	egy házszám alatt				
Győr-Belváros	38	15 ^{a)}	—	53	68
Győr-Újváros	7	1	3 ^{b)}	11	18
Győr-Mayerhof	4	—	—	4	4
Győr összesen	49	16	3	68	90

Forrás: Szerző számításai.

^{a)} Két esetben eltérő szakmába tartoznak.

^{b)} Egy esetben az egyik kézműves a másik kettőtől eltérő szakmát művel.

6. tábla A kézműveslegények és inasok iparági megoszlása (1788) ^{a)}

Iparág	Legény	Inas	Összesen	N
	százalék			
Bőr	4,6	1,5	3,9	22
Élelmiszer	7,6	38,8 ^{b)}	12,3	69
Építő	4,8	22,4	7,7	43
Fa	12,0	6,0	10,8	61
Gép és műszer	2,4	1,5	2,3	13
Kő és agyag	3,3	—	2,9	16
Papír	1,5	1,5	1,4	8
Ruházati	38,2	14,9	34,8	196
Sokszorosító	2,6	—	2,1	12
Textil	7,8	4,5	7,3	41
Vas- és fém	13,3	7,4	12,6	71
Vegyí	1,7	—	1,4	8
Ismeretlen	0,2	1,5	0,5	3
Összesen	100,0	100,0	100,0	563
N	460	67	36	

Forrás: Szerző számításai.

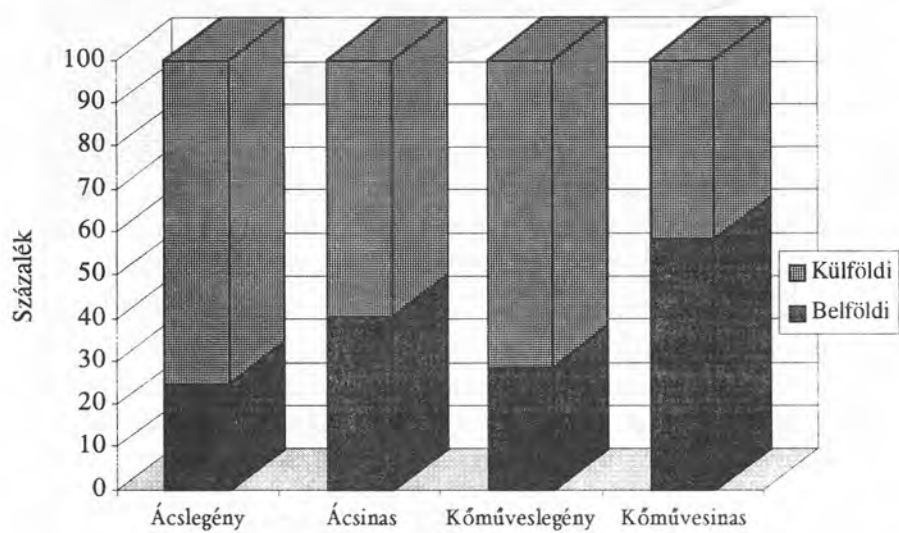
^{a)} Győr város adatai nélkül — ehelyütt az idegenek státusát nem írták össze.

^{b)} Többségük 'Beckenjung', illetve 'Mühljung' — nem egyértelmű, hogy inasok-e vagy legények.

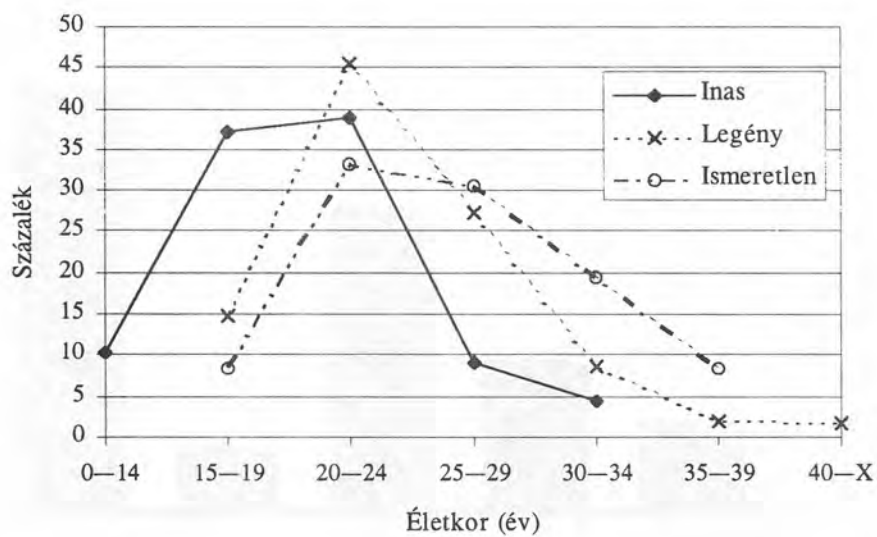
7. tábla A kézműveslegények megoszlása iparágak szerint

Iparág	Összes kézműveslegény a szabad királyi városokban 1777	Külföldi eredetű kézműveslegények a vizsgált városokban 1788	Eltérés
	százalék		
Bőr	3,9	4,5	+0,6
Élelmiszer	10,0	7,8	—2,2
Építő	20,5	4,1	—15,4
Fa	8,6	11,9	+3,3
Gép és műszer	1,0	2,4	+1,4
Kő és agyag	2,3	3,2	+0,9
Papír	0,8	1,5	+0,7
Ruházati	31,5	38,2	+6,7
Sokszorosító	0,8	2,6	+1,8
Textil	10,4	7,8	—2,6
Vas- és fém	9,4	13,2	+3,8
Vegyí	0,8	1,7	+0,9
Ismeretlen	—	0,1	+0,1
Összesen	100,0	100,0	

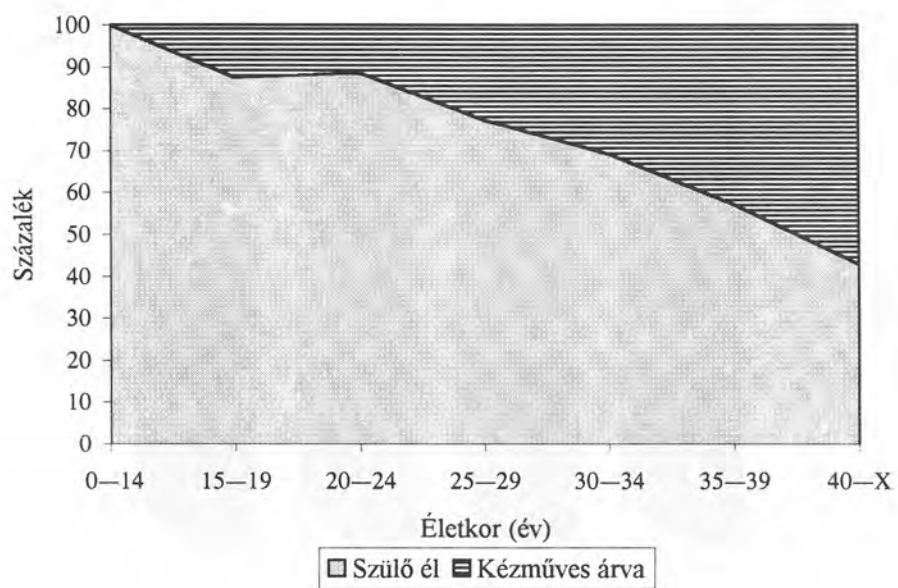
Forrás: Szerző számításai.

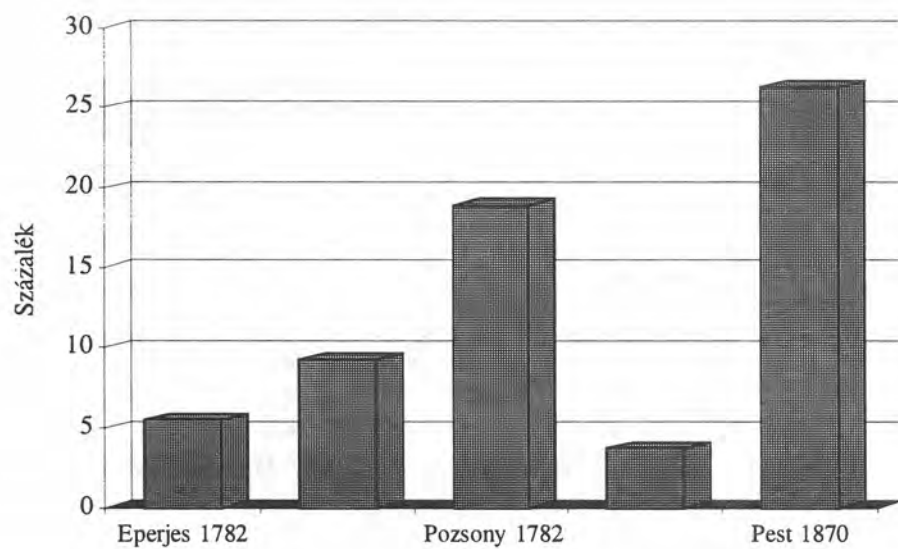
I. ábra Ácsok és kőművesek megoszlása eredetük szerint (1780)

II. ábra A külföldi eredetű kőművesek megoszlása életkor és státusz szerint (1788)

III. ábra A külföldi eredetű kézművesek megoszlása életkoruk és szüleik életben léte szerint

IV. ábra A külföldi eredetűek aránya a városi kézművesek között